

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Трач Алла Сергіївна

УДК: 32.01:323.1:329

**ВАРІАТИВНІСТЬ ВЕКТОРІВ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Одеса – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор політичних наук, професор
Дунаєва Лариса Миколаївна,
Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова,
директор Інституту інноваційної та післядипломної
освіти

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент
Хома Наталія Михайлівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри теорії та історії політичної науки

кандидат політичних наук
Пальшков Костянтин Євгенович,
Одеський державний університет
внутрішніх справ,
доцент кафедри філософії та соціально–гуманітарних
дисциплін

Захист відбудеться «18» червня 2016 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 55).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36).

Автореферат розіслано «16» травня 2016 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С. І. Ростецька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Питання демократизації та трансформації політичних систем на пострадянському просторі продовжує залишатись незмінно актуальною темою сучасної політичної науки, враховуючи доволі значний науковий доробок у цьому напрямку. Варіативність траєкторій та підсумків, навіть проміжних, даного політичного процесу вже неодноразово змушували науковців змінювати свої теоретичні побудови та висновки. Політична реальність, яку намагалися описати в межах різних концепцій та схем, демонструє схильність до виходу за межі цих побудов, часто тим самим, значною мірою, нівелюючи їх наукове значення.

Таким чином, можна констатувати, що у теперішній час усі спроби вирішити проблему належного теоретичного забезпечення пострадянських політичних трансформацій та пострадянської модернізації і демократизації не стали задовільними. Звідси констатуємо відкритість цього питання та актуальність подальших досліджень.

Показовим прикладом є перебіг демократизації політичної системи України. Перебуваючи в географічному та аналітичному сенсі «між» тими, що успішно завершили транзит державами Центрально-Східної Європи та переобтяженими радянськими рудиментами країнами СНД, Україна стала чи не найяскравішим прикладом боротьби варіативних, інколи протилежних політичних тенденцій. Саме цей факт робить можливим і доцільним дослідження демократизації політичної системи України через більш широкий контекст варіацій трансформаційних процесів на пострадянському та, ширше, на посткомуністичному просторі.

Обрана тема дисертаційного дослідження дає згадану можливість та дозволяє здійснити пошук відповідей на важливі теоретичні та практичні питання. Огляд існуючих теоретичних моделей та підходів до питань трансформації, транзиту, демократизації, а також осмислення практик та специфічних особливостей у функціонуванні політичних систем інших пострадянських країн сприяє цим завданням.

Особливого значення набуває дослідження питання пошуку оптимального балансу влади та політичних інститутів в межах змішаної республіки, про що свідчить, зокрема, практика конституційного реформування в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова в межах науково-дослідницької теми «Трансформаційні процеси в Україні: основні проблеми та їх вирішення» (номер держреєстрації 0110U001038), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає у виявленні варіативності у становленні політичної системи України в контексті демократизації політичних систем країн пострадянського простору.

Обрана мета роботи обумовила й вирішення наступних дослідницьких задач:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення трансформаційних процесів на пострадянському просторі;

- обґрунтувати дослідницький інструментарій, що дозволив би аналіз трансформації пострадянської політичної системи України у ширшому контексті;

- дослідити варіативність основних векторів пострадянських трансформацій, що їх уособлюють, з одного боку, східноєвропейські країни « нової Європи », з іншого – орієнтовані здебільшого на Російську Федерацію країни СНД;

- визначити основні тенденції в інституціональному будівництві незалежної України;

- підсумувати та пояснити специфіку конфігурації базових політичних інститутів, виявити причини такої специфіки;

- підвести проміжні підсумки конституційного реформування з точки зору ефективності політичних інститутів;

- надати рекомендації щодо удосконалення стратегій, спрямованих на пришвидшення демократичного транзиту та оптимізації демократичного ладу в Україні.

Об'єктом дослідження є трансформаційні процеси на посткомуністичному просторі, а *предметом* – варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору, зокрема України.

Методи дослідження обрані у відповідності з метою і задачами наукового дослідження. Системний підхід дозволив розкрити цілісність поняття політичної системи суспільства. Порівняльний аналіз, у поєднанні підходів *areastudy* та *casestudy*, дозволив виявити варіативність у трансформаційних процесах європейських посткомуністичних країн та країн євразійського простору, а також в конституційному та інституційному дизайні політичної системи України. Як один з принципів дослідження узято здійснення аналізу досліджуваних феноменів у широкому історичному, політичному, соціальному контексті, що дало змогу не лише глибшого їх розуміння та концептуалізації, але і дозволило безпосередній вихід на перспективний у сучасних соціальних науках міждисциплінарний підхід.

В межах інституційного аналізу досліджено ключові державно-владні елементи політичної системи України, їх стримування та противаги, структурування політичних еліт. Використання історичного методу та елементів цивілізаційного підходу дозволило визначити окремі специфічні риси української та пострадянської політичної дійсності крізь призму транзитологічних процесів. Діалектичний метод надав можливість простежити пострадянські політичні трансформації в їх хронологічному розвитку з аналізом усіх накопичуваних протиріч.

Методологічне значення для даного дисертаційного дослідження мали також політологічні концепції щодо стабільності та демократичності

президентських та парламентських систем; концепції «делегованої демократії»; теорії неопатримоніалізму та «неліберальної демократії».

Наукова новизна одержаних результатів. У рамках здійсненого автором дослідження були отримані наукові результати, які мають певний ступінь новизни.

Уперше:

- вироблено авторські теоретичні політологічні рамки для аналізу політичних трансформацій в Україні, що складаються з поєднання концепцій Х. Лінца, С. Мейнваринга і М. Шугарта щодо стабільності та демократичності президентських та парламентських систем; концепції «делегованої демократії» Г. О'Доннелла; теорії неопатримоніалізму О. Фісуна та «неліберальної демократії» Ф. Закарії;
- осягнуто відсутність позитивної динаміки у демократичному транзиті в Україні через застосування до політичного процесу моделі спіралі, або відкритого циклу;
- науково доведено, що причиною нестійкості конфігурації політичних інститутів України є незбалансована та конфронтаційна взаємодія між елітними групами, що орієнтовані на інтереси олігархів;

Уточнено:

- використання понять «модернізація», «трансформація», «перехід» щодо політичних процесів на пострадянському просторі;
- розуміння специфіки політичного та інституціонального розвитку України, для якого притаманні риси і президентської, і парламентської системи при поєднанні рис демократії та авторитаризму;

Дістали подальшого розвитку:

- критика класичних транзитологічних підходів. Виявлено, що пострадянська політична дійсність демонструє зростання варіативності сценаріїв розвитку, відродження корпоративізму, партикуляризму, патронажно-клієнтельних відносин, етнічних мотивів. Процес сутнісного вихолощення демократій набуває нових форм, встановлюються різного роду авторитарні чи гібридні режими. Відповідно пропонується, не заперечуючи доцільність транзитології як наукового напрямку, сфокусувати дослідницькі зусилля на вищезгаданих феноменах;
- методологія порівняльного аналізу, зокрема вироблено схему поєднання стратегій areastudy та casestudy, де перша складає широкий контекст, а друга – конкретний зміст дослідження;
- розуміння фактору зовнішніх впливів на спрямованість трансформаційних процесів у пострадянських країнах як такого, що має надзвичайно важливе значення. Такі зовнішні впливи зумовлені географічним розташуванням та зовнішньополітичною орієнтацією на більш демократичні, або на більш авторитарні країни;

- уявлення про причини та оптимальний шлях подолання кризових явищ в Україні, а саме незавершеність конституційної та електоральної реформи і принципову важливість успішної інституційної трансформації для подальшого виходу із кризи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дослідження можуть бути використані при розробці та розгляді проектів з реформування системи влади в Україні, а також електоральних реформ; при визначенні зовнішньополітичного курсу, зокрема щодо країн Східної Європи та пострадянського простору; при складанні програмових документів політичних рухів та партій; для розширення та поглиблення цілісного уявлення про варіативність пострадянських трансформацій; в навчальному процесі при викладанні курсів з політології у вищих навчальних закладах, написанні підручників і навчальних посібників з теоретичної та прикладної політології.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та положення дисертаційного дослідження обговорювались на науково-методологічних семінарах Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова. Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 2015 р.), «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності» (Одеса, 2015 р.); «Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України» (Старобільськ, 2015); «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (Одеса, 2016 р.); «Країни Східного партнерства – V4: проблеми та перспективи співпраці» (Одеса, 2016 р.).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені у 9 наукових публікаціях автора, із них 4 статті опубліковано у фахових виданнях з політичних наук в Україні, 1 стаття – в іноземному науковому виданні, у 5 тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг роботи. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили її логіку та структуру. Робота складається із вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Обсяг дисертаційної роботи: усього – 223 сторінок, загальний обсяг – 193 сторінок, список використаних джерел – 30 сторінок (286 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційної роботи, визначається її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначається мета, завдання, об'єкт, предмет та основні методи дослідження, сформульовано положення її наукової новизни, охарактеризовано теоретичне

та практичне значення, представлено відомості щодо апробації та публікації результатів дослідження і структури дисертації.

У першому розділі – **«Теоретичні основи вивчення трансформації політичних систем пострадянського простору»** визначено та досліджено основні підходи до наукового аналізу пострадянських політичних систем, концепції трансформаційних процесів, дано огляд такого наукового напрямку, як транзитологія, а також теоретичних моделей демократизації.

У підрозділі 1.1 *«Пострадянські політичні системи як об'єкт наукового аналізу»* відзначено, що кожна з пострадянських політичних систем є самостійним об'єктом наукового аналізу. Поряд із цим, їм притаманні спільні риси та траєкторії розвитку, що на певному рівні абстракції дозволяє розглядати усю їх сукупність як складний, суперечливий, неоднорідний, але при цьому – єдиний і окреслений об'єкт дослідження.

Наразі цій темі присвячені роботи багатьох зарубіжних та українських науковців, серед перших відомі такі імена, як А. Вейорка, В. Гельман, Є. Вятр, Г. Колодко, А. Мельвіль, М. Нордберг, а в Україні проблематикою пострадянських політичних систем плідно займаються Є. Головаха, В. Горбатенко, В. Денисенко, В. Дергачов, О. Долженков, І. Кресіна, А. Круглашов, С. Наумкіна, К. Пальшков, В. Полохало, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, Н. Хома та інші.

Поряд із цим, автор виділяє малодосліджені аспекти становлення та функціонування пострадянських політичних систем, а саме – функціонування бюрократії на пострадянському просторі, продукування нею латентних явищ і процесів, здатних визначально впливати на якість політики в цілому та на втілення політичних реформ; політичні наслідки соціально-економічних параметрів, у т. ч. диспропорційних, що склалися впродовж останніх 25 років та усталилися в якості своєї візитної картки пострадянського простору; співвідношення історично успадкованих соціальних інститутів та ментальних настанов з тими зовнішньополітичними впливами, що їх здійснюють на пострадянському просторі сучасні демократичні країни Заходу; механізм розподілу влади, як по горизонталі так і по вертикалі; специфіка партійних систем та партійного будівництва на пострадянському просторі; політично незаангажований аналіз рис неефективності тих політичних систем, які склалися на пострадянському просторі.

У підрозділі 1.2 *«Концепції трансформаційних процесів у сучасних політичних системах»* уточнюється застосування понять «модернізація», «трансформація», «перехід» щодо політичних процесів на пострадянському просторі. Відзначається, що модернізація полягає у змінах відповідно вимогам сучасності за допомогою введення різних удосконалень, у той час як трансформація означає модифікацію або зміну виду, форми, структури або істотних властивостей і характеристик без досягнення кінцевої перспективи даних змін.

Зроблено висновок, що трансформація породжує таке явище, як «перехідне» суспільство. З теоретичної точки зору воно є нестійкою, нелінійною системою, яка має у своїй структурі певні стани, що відповідають

різним можливим законам поведінки цієї системи. У перехідному суспільстві постійно існує варіативність розвитку. Він може мати висхідний, низхідний або хаотичний характер; повторювати стадії за типом замкненого циклу; розвиватися за моделлю спіралі або відкритого циклу.

У підрозділі 1.3 «Політична транзитологія та теоретичні моделі демократизації» розглянуто найбільш значущі з пропонованих дослідниками моделей. Зазначено, що одна з перших спроб створення моделі переходу від недемократичних режимів до демократичних, була зроблена Д. Растоу. Ним було визначено послідовність етапів при переході до демократії: від національної єдності як початкової стадії демократизації, через боротьбу, компроміс і звикання – до демократії. Іншу класичну модель представили Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер, які виділили три основні стадії переходу до демократії: лібералізація, демократизація, ресоціалізація громадян. Проаналізовано також теоретичні моделі, які розробили Г. Вайнштейн, Г. Ерме, С. Лакоф, А. Мельвіль, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер та інші вчені.

Критично проаналізовані основні недоліки класичних транзитологічних моделей, оцінено їх зв'язок з пострадянською дійсністю, зроблено висновок про доцільність їх певної корекції.

Зроблено наголос на важливості етапу консолідації демократії, що передбачає зміцнення демократії як суспільно-політичної системи. Досліджено теоретичні побудови Г. О'Доннелла, Х. Лінца і А. Степана щодо проблем консолідації демократії як вирішальної, критично важливої стадії переходу до демократії, успішна реалізація якої і дозволяє констатувати досягнення ефективної і стабільної демократії.

Визначено, що спільним для всіх досліджень транзитивних політичних процесів є те, що визнаючи роль головних компонентів політичного процесу, найбільш значущою вважається діяльність держави, основним змістом якої виступає реформування форми правління.

У висновках до першого розділу відзначається, що пострадянським політичним системам притаманні певні спільні риси. Як встановлено, шляхом до подолання стихійності та некерованості розвитку на пострадянському просторі стало використання окремих елементів авторитаризму в політичній системі суспільства. Майже всі пострадянські системи не пройшли послідовності теоретичних етапів транзиту, замість консолідованих демократій у них встановилися різного роду авторитарні чи гібридні режими. Це не означає краху транзитології як дослідницького напрямку, але сигналізують про необхідність пошуку нових гіпотез і пояснювальних моделей. Серед певних орієнтирів у цьому напрямку – доцільність приділяти більше уваги ретельному аналізу недемократичних альтернатив і дослідженням консолідації демократії; концептуалізувати структурні і процедурні фактори, що впливають на неуспішність транзиту. Забезпечення подальшого розвитку політичного процесу в Україні за демократичним сценарієм доконечно вимагає належного теоретичного забезпечення.

У другому розділі «Методологічні засади дослідження пострадянських політичних систем» розглядаються проблеми застосування

адекватних методів їх аналізу, причому перевага надана порівняльному аналізу, а також релевантні теоретичні конструкти з тезаурусу зарубіжної політичної науки, придатні для аналізу українського випадку трансформації політичної системи.

У підрозділі 2.1 «Методологічні проблеми порівняльного аналізу та способи їх вирішення» зазначається, що саме цей дослідницький метод вбачається найбільш придатним для вивчення пострадянських політичних систем, оскільки дозволяє поєднати широкий збір емпіричної інформації, її оцінку та відносно швидке формулювання певних узагальнень. Повноцінне вивчення політичної системи тієї чи іншої країни є можливим лише шляхом порівняння її з іншими політичними системами. Конструювання теоретичних рамок, які поєднують здобутки порівняльної політології та транзитології, представляється актуальним завданням з точки зору вивчення пострадянських трансформацій.

Оцінюючи країни пострадянського простору як об'єкт для проведення порівняльного аналізу, слід зазначити, що сфера аналізу обмежується географічним регіоном, де певні фактори – рівень економічного та соціального розвитку, структура політичних систем на початковому етапі трансформації, досвід перебування в межах СРСР – можуть бути використані як елементи контролю.

У підрозділі 2.2 «Підстави та прийоми порівняння пострадянських політичних систем» конструюються теоретичні рамки дослідження, шляхом поєднання стратегій areastudy та case-study. В даному випадку регіональне порівняння (areastudy) – це порівняння групи країн певного регіону. Воно дозволяє вирішити ряд проблем порівняння, оскільки країни обрані в силу схожості їх економічних, культурних, політичних і т. д. характеристик.

Оскільки правильне використання порівняльного методу мусить включати в себе широку перспективу співвіднесення досліджуваних явищ, то регіональне порівняння і забезпечить такий контекст для кращого дослідження поодинокого випадку (case-study), яким для нас стане трансформаційний процес у незалежній Україні.

Таким чином, українські процеси досліджуватимуться в широкому порівняльному контексті, а ґрунтовне дослідження інших кейсів не розглядається як самостійна дослідницька задача.

У підрозділі 2.3 «Теоретичні основи дослідження політичних інститутів та процесів сучасної України» обґрунтовується дослідження інститутів та їх ефективності крізь призму відповідних теоретичних концепцій, придатних для аналізу української політичної реальності.

Оскільки політична система незалежної України завжди балансувала між президентською і парламентською, до таких концепцій віднесено аналіз Х. Лінца щодо недоліків президентських систем, що сприяють зростанню авторитаризму; критика доробку Х. Лінца з боку С. Мейнваринга і М. Шугарта, які вступають з ним полеміку, називаючи ряд недоліків парламентських систем.

Доцільно також взяти до розгляду гіпотезу, що українська політична дійсність може бути найоптимальніше проаналізована в межах концепції «делегованої демократії» Г. О'Доннелла.

Також варто звернутися до теорій українського вченого О. Фісуна, який вважає застосовним поняття «неопатримоніалізм». Теорія неопатримоніалізму органічно та доцільно поєднується з теоріями «делегованої демократії» Г. О'Доннелла і «неліберальної демократії» Ф. Закарії і дозволяє пояснити ситуацію, що склалася у незалежній Україні.

У висновках до другого розділу зазначено, що політичні процеси в Україні слід розглядати у широкому порівняльному контексті, з урахуванням досвіду вивчення посткомуністичних трансформацій, що поєднують в собі кілька напрямів: руйнування колишніх і створення нових інститутів, процес консолідації демократичного режиму, формування громадянського суспільства і правової держави, перетворення міжелітарних взаємодій. Кризовий процес формування політичних інститутів має наслідком труднощі у визначенні форми правління незалежної України на різних етапах, у зв'язку з чим необхідний аналіз політичних процесів сучасної України на основі наведених концепцій стабільності та демократичності президентських і парламентських систем.

У третьому розділі **«Основні вектори трансформації на пострадянському просторі»** країни регіону оцінюються за рядом змінних, що характеризують перехід суспільства від авторитаризму до різних форм демократії. Серед них стартові обставини трансформаційних процесів; дотримання територіальної цілісності; наявність елітного консенсусу; наявність або відсутність дискримінації; досвід демократичної передачі влади; орієнтація на співробітництво з демократичними – або, навпаки, з авторитарними країнами.

У підрозділі 3.1 *«Демократичний транзит у європейських посткомуністичних країнах»* розглянуто приклади таких країн, як Словаччина, Чехія, Угорщина, Польща, Словенія, Румунія, Болгарія, Литва, Естонія, Латвія, Хорватія. За наслідками аналізу констатується, що в переважній більшості (за винятком Румунії, частково Словенії та Литви) з них старт трансформаційних процесів мав мирний, договірний, пактовий характер. Всі згадані держави досить швидко прийшли до елітного консенсусу, зберегли територіальну цілісність, ефективно подолали дискримінацію на політичному, етнічному, релігійному ґрунті. Певні проблеми є лише в Латвії та Естонії, пов'язані з відомою категорією «негромадян». Всі без винятку країни Східної Європи мають вагомий досвід демократичної зміни влади.

Система стримувань і противаг, що використовується органами державної влади, сприяє запобіганню зловживань владою, створенню умов для прояву автономії особистості. Першочергова увага приділяється створенню інституційних, правових та інших гарантій для індивідуальної свободи, що запобігають будь-якому придушенню особистості владою.

У підрозділі 3.2 «Проблеми демократизації на євразійському просторі» розглянуто альтернативні щодо європейського досвіду посткомуністичні трансформації, які демонструють Російська Федерація, Білорусь, Туркменістан, Азербайджан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Казахстан, Вірменія. У більшості з цих країн трансформаційні процеси стартували за прямого збереження попереднього, ще комуністичного керівництва.

Російська Федерація, Вірменія, Азербайджан та Білорусь задемонстрували, після досить короткого періоду часткової відстороненості колишніх комуністичних еліт, повернення до сутнісних практик попереднього владарювання. Трансформаційні процеси, таким чином, були в одних з цих держав скоріше проголошені, а в інших досить швидко згорнуті. Більшою мірою для цих держав характерні проблеми з територіальною цілісністю (Російська Федерація, Азербайджан), у багатьох спостерігаються прояви дискримінації. Досвід демократичної зміни влади або не напрацьований взагалі, або залишився у минулому (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Російська Федерація).

У висновках до третього розділу констатується, що високий відсоток держав, що успішно демократизуються в європейській частині посткомуністичного простору, відповідає кількості країн, що географічно та політично знаходяться в сфері впливу західних демократій. В євразійській частині посткомуністичного простору специфіку розвитку можна пояснити відсутністю в географічній близькості розвинених демократій, що зробило безальтернативним слідування колишнім авторитарним тенденціям та відображає географічну і політичну близькість до Російської Федерації з її авторитарним устроєм.

Таким чином, результативність демократичного транзиту значною мірою залежить від того, у чийй зоні впливу перебуває держава, що трансформується.

У четвертому розділі «Трансформація політичної системи незалежної України» розглянуто основні етапи пострадянських політичних трансформацій в нашій державі, зокрема стан міжелітної взаємодії, розподіл влади, особливості партійної та електоральної динаміки.

У підрозділі 4.1 «Еволюція політичної системи України на початковому етапі подолання радянської спадщини» проаналізовано проблеми та здобутки початкового етапу незалежності, до прийняття нової Конституції. Відзначається, що найважливішим негативним фактором на цьому етапі стала несформованість, неструктурованість та неефективність політичних інститутів.

Так, не був здійснений розрив з радянською номенклатурою, яка і надалі слугувала основним кадровим резервуаром для заповнення державних посад. Помилкою можна вважати формування конфігурації політичних інститутів на основі конституції УРСР 1978 року, яка модифіковувалась внесенням хаотичних та поверхових поправок. Радянські інститути не змогли

ефективно поєднуватися з новими демократичними інститутами президента та прем'єр-міністра України.

З одного боку, гальмування конституційного процесу заклало основу майбутньої системної кризи. З іншого, – інституціональна конфігурація політичної системи України змінювалась неодноразово, причому досить радикально і не завжди продумано. Закладаються дві взаємозалежні тенденції: по-перше, протистояння між президентом і прем'єр-міністром; по-друге, використання посади прем'єр-міністра для формування політичного іміджу та реалізації в майбутньому президентських амбіцій.

У підрозділі 4.2 «Укріплення делегованої демократії і авторитарних тенденцій» підкреслено, що процес прийняття «Закону про владу» 1995 р. і Конституції України 1996 р. виявив перші авторитарні тенденції українського президентства. Будучи не в змозі добитися своїх цілей за допомогою формальних механізмів, президент України застосовував довільні загрози (наприклад, загрозу проведення референдуму), не передбачені законодавством. Успішність такої політики переконала президента в ефективності неформальних механізмів і «політики «з позиції сили».

Був закладений невірний вектор електорального розвитку. Інститут виборів президента і народних депутатів знаходився в процесі постійного, і до того ж кон'юнктурного, реформування. Це не сприяло формуванню зрілої, функціональної партійної системи. Оскільки електоральна стійкість партій є одним з факторів консолідації демократії, постійна політична гра навколо виборчих правил не сприяла успіху демократичного транзиту. Незрілість партійної системи не дозволяла громадянам мати адекватну репрезентацію їх інтересів в політиці, що підштовхувало їх до «вуличної», неконвенційної, радикальної форми відстоювання своїх інтересів.

Обрання Л. Кучми на другий термін і зростаюча авторитарність його політики стали достатнім стимулом для об'єднання низки партій в антипрезидентську коаліцію. Під час президентських виборів 2004 р. почалися масові протести проти наступника Л. Кучми В. Януковича. В обмін на консенсус між усіма політичними силами В. Ющенко погодився на прийняття поправок до Конституції.

У підрозділі 4.2 «Демократична консолідація проти реваншу делегованої демократії» робиться висновок, що політичний режим в Україні в 2004-2010 рр. відрізнявся більшою демократичністю, ніж режим, що існував при Л. Кучмі, але превалювання неформальних механізмів над формальними, проте, збереглося.

В цілому, до 2010 р. політична система України перебувала в стані глибокої кризи. Посилилась економічна криза, а тому на президентських виборах 2010 р. перемога В. Януковича видається закономірною.

З приходом до влади В. Януковича конституційний процес був згорнутий, поправки 2004 р. скасовані, виборча система знову стала змішаною, а авторитарні тенденції посилювалися, тобто спостерігається класична реакція.

Реакційні тенденції сприяли зростанню невдоволення та події 2014 року, що стали вже другим епізодом зміни влади внаслідок масових протестів, причому в обхід формальних інститутів на кшталт виборів, імпічменту тощо.

Можна стверджувати, що політичний процес почав розвиватись за моделлю спіралі, або відкритого циклу – тенденції до консолідації авторитарного режиму вже двічі революційно змінювались на спроби утвердження консолідованої демократії, перша з яких виявилась загалом невдалою, а друга визначає наше сучасне буття, причому в складних обставинах сучасної економічної та безпекової кризи не видається можливим здійснити навіть початкові узагальнення щодо її успішності чи неуспішності.

У висновках до четвертого розділу узагальнено, що не дивлячись на регулярні вибори та загалом демократичне конституційне законодавство, процес демократичного транзиту в Україні не можна вважати повністю успішним.

В поточних умовах в Україні ні президентська, ні парламентська система самі по собі не ведуть до консолідації демократії. В першу чергу, необхідно завершити конституційний процес, реформувати партійну систему і знизити рівень партійної роздробленості. Не втрачає актуальності розвиток громадянського суспільства і підвищення політичної культури населення.

В цілому, демократичний транзит знаходиться в стані стагнації, посилюючи кризу політичної системи України. Трансформація політичних інститутів України є найважливішим кроком на шляху подолання системної кризи та повернення політичному процесу позитивної динаміки.

У Висновках підводяться підсумки аналізу варіативних тенденцій демократизації політичної системи незалежної України, здійсненого крізь призму відповідних теоретичних конструктів та досвіду інших пострадянських країн.

Встановлено, що важливими аспектами пострадянських трансформацій є самовідтворення і функціонування бюрократії, продукування нею латентних явищ і процесів, здатних визначально впливати на якість політики в цілому та на втілення політичних реформ.

У процесі побудови правової держави та громадянського суспільства спостерігається діалектичне поєднання історично успадкованих соціальних інститутів та ментальних настанов з тими зовнішньополітичними впливами, що здійснюють на пострадянському просторі сучасні демократичні країни Заходу, їхнє громадянське суспільство, медіа, міжнародні структури.

Можна помітити, що дуже часто політичні процеси на пострадянському просторі аналізуються з використанням понять «модернізація», «трансформація», «транзит», «перехід». Виходячи із проведеного аналізу основних наукових підходів до проблеми трансформації політичних систем та методології її порівняльного дослідження, підставне для автора поняття «трансформація» розуміється ним у широкому контексті. У багатогранну систему соціальних трансформацій входять зміни політичної та державної системи, перетворення централізовано керованої та планової економіки в

економіку ринкового типу, поява нових соціальних прошарків (підприємців, фермерів, менеджерів тощо), виникнення нових правових механізмів соціального та державного регулювання, заміна старої ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій на нові типи цінностей і стандарти поведінки, інтенсивна сакралізація суспільства, обумовлена зростанням ролі релігії та церкви, всезростаюча поляризація інтересів, соціальних позицій, політичних та соціокультурних настанов різних соціальних груп суспільства.

Підкреслено, що трансформація породжує таке явище, яке прийнято називати «перехідним» суспільством. З теоретичної точки зору воно є нестійкою, нелінійною системою. У перехідному суспільстві постійно виникають альтернативи розвитку, котрі існують потенційно, але можуть бути реалізовані при зміні умов. Можуть виникати і стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації, в яких система починає втрачати свою властивість відновлювати рівновагу (тобто втрачає системні якості). Тоді навіть слабкі впливи можуть призводити до неадекватних масштабних реакцій і до втрати керованості системи.

Із цього з необхідністю випливає висновок, що єдиним шляхом до подолання стихійності та некерованості розвитку є використання окремих елементів авторитаризму в політичній системі суспільства. Тенденція до посилення виконавчих владних структур не є випадковістю чи пережитком тоталітарного минулого. Є всі підстави стверджувати, що саме в ній відображені об'єктивні потреби певного етапу трансформаційного процесу в умовах всеосяжної економічної та соціальної кризи.

Поряд із цим є нагальна необхідність розпочати процес остаточного демонтажу авторитарного «каркасу» політичної системи не лише через обмеження повноважень президентської влади, але, насамперед, завдяки чи шляхом розвитку інститутів громадянського суспільства, перетворення номенклатурного прошарку на клас професійних державних службовців та менеджерів, подолання регресивних аспектів суспільного менталітету тощо.

У той же час, політичний розвиток останніх років виявив утопічність уявлень Ф. Фукуями про «кінець історії» і нездійсненність, принаймні, в найближчому майбутньому, проектів «космополітичної демократії». Тим самим була поставлена під сумнів релевантність транзитологічного знання, його корисність і евристичність. Виправдовуються песимістичні прогнози про якість новостворених демократій. Стало очевидним, що «верхівкова демократизація», або «нав'язаний транзит» (угода на рівні еліт), не підкріплена відповідними контекстуальними умовами, найчастіше приречена на провал.

Все перераховане зумовило розуміння проблем консолідації демократії як вирішальної, критично важливої стадії переходу до демократії, успішна реалізація якої і дозволяє констатувати досягнення ефективною і стабільною демократії і капіталістичною економічною системою.

Твердження про кризу сучасної транзитології, безумовно, не означають краху цього дослідницького напрямку, але сигналізують про необхідність пошуку нових гіпотез і пояснювальних моделей. Сьогоднішня транзитологія

повинна приділяти більше уваги не тільки вивченню власне демократичних трансформацій, але й ретельному аналізу недемократичних альтернатив. Необхідна чітка концептуалізація найбільш типових сценаріїв «зриву транзиту», факторів (структурних і процедурних), що впливають на нього і політичний режим, що виникає «на виході». Щодо України – проблема полягає в тому, щоб правильно скорегувати найважливіші сегменти трансформаційного розвитку, реалізувати оптимальну, ефективну стратегію.

Зроблено висновок, що політичні процеси в Україні слід розглядати з урахуванням досвіду вивчення посткомуністичних трансформацій, що поєднують в собі кілька напрямів: руйнування колишніх і створення нових політичних та економічних інститутів, процес консолідації демократичного режиму, формування громадянського суспільства і правової держави, перетворення міжелітарних взаємодій.

Проводячи такий розгляд у ширшому історичному та соціальному контексті, можна зробити висновок, що відносно високий відсоток держав, які успішно проходять процес демократизації в європейській частині посткомуністичного простору, пропорційний кількості країн, що знаходяться в сфері впливу західних демократій. У свою чергу, такий високий показник країн, які знаходяться в сфері впливу західних демократій, пояснюється їх географічною близькістю до них. В євразійській частині посткомуністичного простору низький показник демократичних і напівдемократичних країн можна пояснити відсутністю в географічній близькості розвинених демократій, що зробило монопольним вплив на країни, розташовані на цій території, схильних до авторитаризму КНР, РФ і, в меншій мірі, Ірану.

Релевантними теоретичними рамками для аналізу політичної системи та політичного режиму України є концепції «делегованої демократії» та неопатримоніалізму, так як вони приділяють значну увагу проміжним стадіям демократизації, пануванню неформальних механізмів над формальними і «політиці «з позиції сили». Що стосується форми правління, то в поточних умовах в Україні ні президентська, ні парламентська система не ведуть до консолідації демократії. Автор вважає зокрема, що кризовий процес формування політичних інститутів України привів, в результаті, до труднощів визначення форми правління незалежної України на різних етапах, у зв'язку з чим доцільним є аналіз політичних процесів сучасної України на основі концепцій стабільності та демократичності президентських і парламентських систем.

Трансформація політичних інститутів України є найважливішим кроком на шляху подолання системної кризи. Головною проблемою незалежної України є незавершеність конституційного процесу, незадовільність конституційного законодавства та пов'язана з цим неможливість сформувавши стійкі політичні інститути. Причиною нестійкості конфігурації політичних інститутів України є незбалансована та конфронтаційна взаємодія між елітними групами, що орієнтовані на інтереси олігархів. Неефективність та нестабільність конституційного регулювання

тягне за собою порушення необхідного балансу між законодавчою та виконавчою гілками влади, при загальній критичній слабкості судової гілки влади. Отже, в першу чергу, необхідно завершити конституційний процес, реформувати партійну систему і знизити рівень партійної роздробленості.

Не втрачає актуальності розвиток громадянського суспільства і підвищення політичної культури населення, адже домінуюча роль неформальних механізмів вирішення політичних завдань та «політика «з позиції сили» приводять до неможливості консолідувати демократичний режим як в рамках президентської, так і в рамках парламентської системи, до його розвитку за моделлю спіралі, або відкритого циклу

У будь-якому разі, становлення збалансованої інституційної конфігурації неможливе без формування сильної партійної системи та стабільного виборчого законодавства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Трач А. С. Пострадянські трансформації крізь призму транзитології / А. С. Трач // Науковий вісник : зб. наук. праць. Серія : економіка, політологія, історія. Вип. 12 (220) – Одеса, 2014. – С. 169–177.
2. Трач А. С. Структурні та історичні фактори пострадянських трансформацій / А. С. Трач // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні та політичні науки. – Вип. 54. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 311–318.
3. Трач А. С. Політичний режим пострадянської України: між поліцентризмом та моноцентризмом / А. С. Трач // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні та політичні науки. – Вип. 55. – Одеса : Фенікс, 2015. – С. 154–162.
4. Trach Alla. Ukraine's political development and its move towards EU / A. Trach // European Political and Law Discourse. – Vol. 3. – Iss. 1. – 2016. – P. 48–52.
5. Трач А. С. Моделі переходу до демократії / А. С. Трач // Перспективи: Соціально-політичний журнал. Серія: політологія. – 2015. – № 4 (66). – С. 137–142.
6. Трач А. С. Ефективність держави як фактор демократичного транзиту / А. С. Трач // Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри: частина II

- міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13-14 березня 2015 р. – Одеса, 2015. – С. 74–76.)
7. Трач А. С. Контекстуальні особливості пострадянських трансформацій / А. С. Трач // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13-14 лютого 2015 р. – Одеса, 2015. – С. 146–148).
  8. Трач А. С. Поліцентричність та моноцентричність політичного режиму як показник ступеню розвитку громадянського суспільства та фрагментації еліт / А. С. Трач // Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Старобільськ, 29 вересня 2015 р. – Старобільськ, 2015. – С. 94-96).
  9. Трач А. С. Політичні інститути України у процесі державного будівництва / А. С. Трач // Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 13 лютого 2016 р. – Одеса, 2016. – С. 82-85)

Анотація

Трач А. С. Варіативність векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню варіативності векторів демократичної трансформації політичних систем країн пострадянського простору, зокрема України. Проведений аналіз теоретичних моделей і підходів до питань трансформації, демократизації, транзиту допоміг в осмисленні практик та специфічних особливостей у функціонуванні політичних систем пострадянських країн. Зроблено висновок про наростання варіативності пострадянських сценаріїв, пов'язаних з відродженням корпоративізму, партикуляризму, патронажно-клієнтельних відносин, етнічних мотивів. Спостерігається тенденція до вихолощення сутності демократії, встановлення різного роду гібридних, а подекуди і відверто авторитарних режимів.

Запропоновано розуміння динаміки демократичного транзиту в Україні через застосування до неї моделі спіралі, або відкритого циклу. Визначено причину нестійкої конфігурації політичних інститутів – незбалансована,

конфронтаційна взаємодія між замкненими на окремих олігархів елітними групами.

Зроблено висновок про те, що оптимальним шляхом для виходу з моделі відкритого циклу є завершення конституційної та електоральної реформи, успішна інституційна трансформація. В іншому випадку, домінування неформальних механізмів призведе до неможливості остаточної консолідації демократії, до продовження політичного розвитку за моделлю спіралі.

Ключові слова: політична система, пострадянський простір, трансформація, демократизація, транзит, транзитологія, делегована демократія, авторитаризм, демократична консолідація, інститут.

Аннотація

Трач А. С. Вариативность векторов демократической трансформации политических систем стран постсоветского пространства. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное заведение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2016.

Диссертация посвящена исследованию вариативности векторов демократической трансформации политических систем стран постсоветского пространства, в частности Украины. Вариативность траекторий и результатов этого политического процесса вынуждают специалистов постоянно менять и корректировать свои теоретические схемы. Нельзя признать полностью удовлетворительным состояние теоретического обеспечения процессов постсоветской модернизации и демократизации.

Проведенный анализ теоретических моделей и подходов к вопросам трансформации, транзита, демократизации помог в осмыслении практик и специфических особенностей в функционировании политических систем постсоветских стран. Делается вывод о нарастании вариативности постсоветских сценариев, что связано с возрождением корпоративизма, партикуляризма, патронажно-клиентельных отношений, этнических мотивов. Наблюдается тенденция к выхолащиванию сущности демократии, установлению разнообразных гибридных, а иногда и откровенно авторитарных режимов.

При этом чрезвычайно важное воздействие на ход демократических трансформаций оказывают факторы геополитического расположения и внешнеполитического воздействия на те или иные страны. В диссертации констатируется, что близкое соседство и пребывание в сфере интересов современных демократических государств способствует успешному процессу

демократизации, а соседство с авторитарными странами, наоборот, служит сохранению авторитарных рудиментов.

Выявлено, что процесс построения гражданского общества и правового государства сталкивается с известным сопротивлением социальной среды. На него влияют, с одной стороны, исторически обусловленные социальные институты и менталитет, а с другой – современные демократические страны Запада, глобальное международное гражданское общество.

Особо показательным в этом плане представляется эволюция политической системы современной Украины, пребывающей на стыке между успешно завершившими демократический транзит странами Восточной Европы и отягощенными советскими рудиментами странами СНГ. Учитывая этот факт, в диссертации демократизация политической системы Украины рассматривается в более широком контексте вариативных процессов на посткоммунистическом и постсоветском пространстве.

Поскольку специфика политического и институционального развития Украины состоит в сочетании президентского и парламентского правления, черт демократии и авторитаризма, были разработаны применимые теоретические рамки, состоящие из концепций относительной стабильности и демократичности президентских и парламентских систем, концепций «делегированной демократии» и «нелиберальной демократии».

Предложено понимание динамики демократического транзита в Украине через применение к ней модели спирали, или открытого цикла. Определена причина неустойчивой конфигурации политических институтов – несбалансированное, конфронтационное взаимодействие между замкнутыми на отдельных олигархов элитными группами.

Сделан вывод о том, что оптимальным путем для выхода из модели открытого цикла является завершение конституционной и электоральной реформы, успешная институциональная трансформация. Требуется уточнение специфики партийных систем и партийного строительства на постсоветском пространстве, а также анализ черт неэффективности уже сложившихся политических систем.

Можно сделать вывод, что демократизация, обеспеченная в духе классических транзитологических теорий элитными соглашениями, может быть неудачна в том случае, если эти соглашения не подкреплены соответствующими контекстными условиями. В этом смысле критически важной стадией демократизации является консолидация демократии.

Сделанный вывод о кризисе транзитологических моделей не свидетельствует о крахе исследовательского направления как такового, скорее является сигналом в пользу необходимости выработки и концептуализации новых гипотез и моделей. Следует уделить внимание анализу недемократических альтернатив, сценариям срыва транзита, контекстуальным факторам постсоветской действительности.

Что касается Украины, стоит острая необходимость коррекции существенных сегментов трансформационного развития, в частности,

реализации таких принципов демократии, как разделение властей и выборность основных институтов государственной власти.

В качестве теоретических рамок соответствующего анализа выступают концепции делегированной демократии и неопатримониализма, уделяющие повышенное внимание промежуточным стадиям демократизации и доминированию неформальных институтов. В диссертации показано, что в современных условиях само по себе использование элементов парламентской или президентской системы не ведет к демократизации. Главной проблемой независимой Украины является незавершенность конституционного процесса, недостаточность конституционного регулирования и связанная с этим невозможность формирования устойчивых политических институтов. Следствием неэффективности и нестабильности конституционных институтов является нарушение баланса между ветвями власти.

Таким образом, в первую очередь необходимо завершить конституционный процесс, реформировать партийную систему, снизить уровень партийной раздробленности, повысить политическую культуру и степень развития гражданского общества. В противном случае, доминирование неформальных механизмов приведет к невозможности окончательной консолидации демократии, к продолжению политического развития по модели спирали.

Ключевые слова: политическая система, постсоветское пространство, трансформация, демократизация, транзит, транзитология, делегированная демократия, авторитаризм, демократическая консолидация, институт.

Summary

Trach A. S. Variability of democratic transformation vectors for the political systems of post-Soviet countries. – Manuscript.

Thesis to obtain the scientific degree in Political Sciences, specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2016.

Dissertation is devoted to the study of the variability of the vectors of democratic transformation of the political systems of post-Soviet countries, particularly Ukraine. The analysis of theoretical models and approaches to transformation, transition, democratization has helped in understanding the practices and specific features of the functioning of political systems of post-Soviet countries. The conclusion is being made on the post-Soviet variable scenarios, due to the resurgence of corporatism, particularism, patron-client relations, ethnic motives. There is a tendency to the emasculation of the essence of democracy, the establishment of the various hybrid, and sometimes openly authoritarian regimes.

It offers insight into the dynamics of the democratic transition in Ukraine through the use towards it a spiral pattern, or a model of an open cycle. The cause of an unstable configuration of political institutions is being determined as unbalanced, confrontational interaction between elite groups of oligarchic origin.

It was concluded that the best way to exit from the open-cycle model is the completion of the constitutional and electoral reforms, successful institutional transformation. Otherwise, the dominance of informal mechanisms will lead to the impossibility of the final consolidation of democracy, to the continuation of the political development in a spiral pattern.

Key words: *political system, the post-Soviet space, transformation, democratization, transit, transitology, delegate, democracy, authoritarianism, democratic consolidation, institution.*